

ПАРХОМЕНКО В.А.

СТАНОВЛЕННЯ ДИРЕКТОРІЇ ТА АНТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ (ЛИСТОПАД-ГРУДЕНЬ 1918 Р.): НА МАТЕРІАЛАХ МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті автор на матеріалах мемуаристики висвітлює становлення Директорії та антигетьманське повстання у листопаді-грудні 1918 р. Аналізує чинники, які призвели до падіння Гетьманату.

Становленню Директорії як нового революційного осередку, котре відбулося в листопаді 1918 р., приділена значна увага у більшості мемуарних праць, присвячених визвольним змаганням 1917-1921 рр. Адже саме останні місяці 1918 р. продемонстрували всю політичну палітру тогочасної України: настрої, прагнення, проекти не лише лідерів двох протилежних сторін (прихильників Гетьманату та його політичних опонентів), а й бачення подій представниками військових, іноземців, тих, хто безпосередньо не приймав участі в повстанні, будучи лише його свідками та сучасниками. При цьому спроба розібратися в причинах виникнення Директорії та її перемозі найчастіше переважає у мемуарах над самим описом подій. Адже боротьба Директорії з Гетьманатом продемонструвала не лише внутрішню боротьбу українських соціалістів та консерваторів, а боротьбу двох форм політичного устрою - монархістської та республіканської, проросійської та незалежницької. Звідси і певна увага до подій антигетьманського повстання з боку тогочасних "сусідів" України, передусім лідерів Білої армії та більшовицької Росії.

Значний матеріал щодо передумов виникнення Директорії містять мемуари її членів. Так, В.Винниченко у "Відродженні нації" вказує, що плани антигетьманської революції почали в нього формуватися після придушення П.Скоропадським літньої хвилі селянських повстань і особливо посилювались після його обрання головою Національного Союзу [1, с.87-88]. Аналізуючи причини попередніх поразок, В.Винниченко приписує собі пошук нових форм боротьби, позбавлених попередніх вад, передусім дезорганізованості та відсутності дієвої і контрольованої армії, а також необхідності збільшити рівень таємності процесу підготовки повстання, адже П.Скоропадський, спираючись на німецьку допомогу, міг легко його придушити в зародку. Інші члени Національного Союзу, як твердить В.Винниченко, займалися лише балаканиною [1, с.89]. Про складність підготовки антигетьманського руху восени 1918 р. вказують і інші мемуаристи з табору Директорії. Так, І.Мазепа наголошує, що більшість тогочасних політиків не вважали цю справу можливою і, що головне, потрібною для України. Причини такої поведінки названі цілком очевидні - страх перед німецькими окупаційними військами і залишки віри в можливість створення нового, українського уряду без руйнації всієї системи Української держави з її стабільністю. Однак він чітко вказує, що більшість населення України була категорично незадоволена діяльністю гетьманської адміністрації [2, с.55-57].

Взагалі спогади В.Винниченка про цей період побудовані навколо однієї теми: повстання підготовлено виключно ним (з єдиним помічником - М.Шаповалом) і, відповідно, подальша доля Директорії мала бути невід'ємною від долі самого автора. Така позиція значною мірою порушує об'єктивність висвітлення подій і тому потребує значної історичної критики.

Як не дивно, період підготовки та створення Директорії практично не висвітлений у інших мемуарах. Це пояснюється передусім тим, що їх автори дійсно були непричетні до заходів організації або як члени прогетьманської групи не були достатньо з ними обізнані чи не надавали цьому важливого значення. Так, Д.Дорошенко лише вказав на активізацію діяльності Національного Союзу у жовтні - на початку листопада 1918 р., однак ніяким чином не вказав на появу реальної загрози владі гетьмана [3, с.380]. Ще менше уваги цьому процесу приділяє сам П.Скоропадський.

Значно більшою загрозою для своєї влади представники консервативного табору вважали селянські повстання, що посилювалися на початку листопада 1918 р. Про них у своїх спогадах згадують представники різних політичних таборів, звісно, даючи їм різні оцінки. Так, М.Ковалевський досить докладно описує події осені 1918 р., вказуючи, що повстання охопило значні регіони і було спрямоване насамперед проти тих, хто раніше підтримував гетьмана і відповідно, мав від нього зиск, зокрема поміщики, які змогли повернути собі власність [4, с.493]. Причини активізації повстань намагалися дослідити як мемуаристи від влади, так і прихильники зміни гетьманської політики, котрі навіть не знали про плани В.Винниченка щодо повстання. Так, основними причинами масових селянських заворушень в цей час П.Скоропадський вважав дії німецької адміністрації, більшовицьких агітаторів, котрі приписували гетьману всі можливі і неможливі злочини проти селян та робітників; представників "лівих" партій, усунутих від влади у квітні 1918 р. [5, с.249].

Досить цікаве бачення причин селянських повстань та Директорії в цілому робить у своїх мемуарах генерал О.П.Греков, який висловив припущення про причини високої національної свідомості українських селян. Суть її полягала у несприйнятті будь-якої окупаційної влади, чи то німецької, чи більшовицької. Довіра збереглась лише до тих українських сил, що ніяким чином не були пов'язані з іноземцями, і отже не створювали загрозу для українського села. Підтримка німцями уряду П.Скоропадського восени 1918 р. лише прискорила зростання селянського опору та самого падіння режиму гетьмана. Ті ж самі причини відштовхнули від Гетьманату і частини регулярної армії, також сформованої переважно з мобілізованих селян. Проект їх участі у поході Добровольчої армії на Москву був прийнятий військовими як втягування селян в зовнішню війну, наслідком якої вони бачили повернення російських поміщиків і загрозу своїм інтересам [6].

Більш загально причини селянського руху восени 1918 р. показують представники антигетьманської опозиції, передусім з соціалістичних партій. Всі вони майже одноголосно звинувачували гетьманський уряд, який своєю антинародною політикою довів народні маси до критичної точки [2, с.55]. Так, В.Андрієвський головною причиною повстання назвав каральні акції, ініційовані гетьманським урядом після придушення літньої хвилі народних виступів [7, с.188-189]. Звичайно, що спогади опозиціонерів також не позбавлені суб'єктивності, адже вони повністю ігнорують серед причин власну підіривну діяльність, якою особливо вирізнялась партія есерів. Однак в цілому їхня позиція, на нашу думку, набагато ближча до істинної.

В.Винниченко у своїх мемуарах досить прозоро вказує шляхи формування ідеології Директорії на початку листопада 1918 р. Він акцентує увагу на тому, що гетьманський режим восени остаточно відійшов від політики "українізації" та, втративши національні риси, змушений був повернутися до ідеї "єдиної та неділимої" [1, с.100-102]. Це дозволило революціонерам, на його думку, повернутися до старих лозунгів захисту української державності, однак, додавши до них неодмінне вирішення ключових соціально-

економічних проблем. Таким чином ми бачимо, що на середину листопада склалися всі умови, за яких повалення Гетьманату могло бути успішним: масове незадоволення суспільства, значний революційний рух селянства і головне - революція в Німеччині, що могла остаточно позбавити П.Скоропадського підтримки окупаційних військ. Лишалось тільки очолити цей рух і розпочати справжнє повстання.

В.Винниченко однозначно вказує, що приводом до створення революційної Директорії стали каральні дії гетьманських спецслужб, що не лише налякали членів Національного Союзу, а й загрожували революції і українській незалежності в цілому [1, с.106]. Тим більше, що Директорії вдалося остаточно заручитися підтримкою корпусу Січових Стрільців, розташованому в Білій Церкві та ще не відправленому гетьманом до Галичини, на допомогу ЗУНР. Цю позицію підтверджує також у своїх мемуарах В.Кучабський, котрий відкрито вказує на прагнення Січових Стрільців розпочати активні бойові дії проти антиукраїнського гетьманського режиму [8, с.116-117]. За цих умов В.Винниченко на зібранні членів Національного Союзу наголосив на необхідності створення революційної Директорії, якій буде передано всі повноваження від усіх політичних партій українства [1, с.106]. Через пряму загрозу арештів рішення про обрання Директорії було прийнято без традиційних дебатів і 13 листопада 1918 р. відбулося таємне засідання, на якому представниками всіх опозиційних партій було обрано Директорію, затверджено план повстання, намічено основні соціальні, політичні та економічні гасла, під якими мав відбутися збройний виступ. Це рішення дійсно мало історичний характер, адже воно продемонструвало схильність більшості українських політиків до радикальних методів боротьби за українську державу. Однак самі вибори, як повідомляє В.Винниченко, були занадто швидкими і непередбачуваними. Тож Директорію обрали у такому складі: В.Винниченко - голова Директорії; С.Петлюра та Ф.Швець - члени Директорії. На думку членів засідання, вона мала складатися з 3-х чоловік, але тимчасово до неї було додано ще А.Макаренка та П.Андрієвського. Однак про їх тимчасовий статус скоро було забуто, і в подальшому Директорія виступала у складі 5 чоловік [1, с.110]. Не менш цікавий опис виборів Директорії дає у своїх спогадах О.Греков. Зокрема, він вказує, що самі вибори були суто умовними, адже на них була присутня дуже незначна кількість делегатів. Вибори уряду з представників різних партій, на його думку, відразу набули публічного значення через включення до складу нового органу С.Петлюри, якого нещодавно було випущено з в'язниці і за яким укріпився ореол мучеництва [6].

В мемуарній літературі відгуки про причини створення Директорії досить різноманітні. Так, більшість політиків, що в подальшому співпрацювали з новим урядом, головною причиною називають грамоту гетьмана про федерацію з майбутньою не більшовицькою Росією, яка мала остаточно знищити українську державність. Таку думку висловлюють у своїх спогадах М.Ковалевський та І.Мазепа [4, с.531; 2, с.59]. Цю позицію підтримували і прихильники Гетьманату. У своїх спогадах Д.Дорошенко назвав створення Директорії криком відчаю ображеного національного почуття, відповідь на акт про федерацію [3, с.379]. Однак ці твердження не мають під собою достатніх фактів, адже Директорія була обрана 13 листопада, тоді як грамота вийшла лише 14 листопада 1918 р. Отже більш об'єктивним, на нашу думку, є твердження В.Винниченка, який таку прискореність процесу обрання пояснював страхом перед можливими репресіями з боку гетьманського уряду.

Досить об'єктивними в цьому відношенні є мемуари противників Директорії, які не зводили цю причину до одного лише документу. Так, А.Денікін відкрито називає причиною повстання рух гетьманського уряду в бік Росії, і відповідно,

очікування з виступом могло призвести лише до погіршення ситуації і остаточної втрати опозиціонерами можливостей для політичного маневру [9, с.352]. Близьку до цього позицію висловлюють й інші мемуаристи, зокрема М.Могилянський та В.Гурко [10, с.135; 11, с.220].

Таким чином ми бачимо, що переважна більшість мемуаристів, незалежно від їхньої політичної орієнтації вбачає причиною появи Директорії ухили Гетьманату в бік зближення з Росією та неодмінність майбутньої федерації чи навіть відновлення єдиної імперії. У той час, як прямим приводом до початку збройного повстання однозначно стала грамота гетьмана від 14 листопада 1918 р. про федерацію, яка лише підштовхнула українське військо на повстання та дала Директорії моральне право розпочати боротьбу під гаслами захисту української державності. І подальші політичні та соціальні лозунги, проголошені Директорією, лише доповнили її програму, повернувши на її бік значну кількість селянських отаманів, котрі на той момент вже вели війну з гетьманом.

Відразу після виборів, не очікуючи реакції гетьманської адміністрації, члени Директорії виїхали до Білої Церкви під захист Січових Стрільців. У Києві лишився В.Винниченко для складання відозви до населення та організації її розповсюдження. Вихід відозви відбувся як можливо вчасно - в ніч з 14 на 15 листопада 1918 р., якраз після оприлюднення грамоти про федерацію П.Скоропадського. Фактично ця відозва скасовувала попередній, гетьманський, документ, однак це потрібно було ще довести силою [1, с.113-114].

Інформацію про початок збройного повстання у Білій Церкві ми знаходимо в багатьох мемуарах. Однак детального опису планів повстання, особливостей його перебігу ми не маємо. Лише у В.Винниченка ми знаходимо детальний опис подій кінця листопада - початку грудня 1918 р., хоча і зроблені вони *“крізь призму часу”* як погляд людини, що знає завершення подій і намагається не стільки їх висвітлити, скільки показати причини невдачі. Так, описуючи плани на майбутнє повстання, В.Винниченко вказує на існування двох проєктів: за першим Січові Стрільці відразу рушають на Київ; за другим - загальнонародний виступ, організація селян у правильне військо з подальшим наступом на столицю. Головним в останньому плані було те, що Директорія повинна була показати народу, що повстанням керують не окремі люди, а представники основних політичних партій України і рішення приймаються колегіально. При цьому партійна приналежність членів Директорії мала вказати повстанцям, що головним в діяльності Директорії є вирішення їх соціально-економічних інтересів, поєднаних з національним рухом проти російської буржуазії та німецьких окупантів [1, с.121-122].

З першого ж дня повстання, як сповіщає більшість мемуаристів, у складі Директорії розпочалися непорозуміння, причиною яких став С.Петлюра, котрий прибув до Білої Церкви раніше за інших членів Директорії і розповсюдив звідси свій універсал до народу з закликом до повстання. Таким чином, всі інші учасники руху немов опинилися в затінку однієї людини [1, с.125]. В.Винниченко вказує, що таким чином відразу було зруйновано можливість першого проєкту і відбувся перехід до другого. Формування великої народної армії під лозунгами Петлюри розпочалося по всій Україні. Однак О.Греков не надає петлюрівському універсалу такого значення, як Винниченко, вказуючи, що потреб у закликах не було, адже народне повстання вже й так тривало [6]. До Білої Церкви почали поступово підтягуватися отамани, хоча перший крок до перемоги зробили саме Січові Стрільці, які 17 листопада захопили Фастів, а 18 листопада під Мотовилівкою розбили вірні гетьману російські офіцерські загони кн. Святополка-Мирського. Ці події якнайкраще зображують у своїх мемуарах колишні січові стрільці. Так, В.Кучабський у

спогадах докладно розповідає про бій під Мотовилівкою, наголошуючи на героїстві стрільців та їх військовому вмінні. Описуючи ворогів, точніше їхні втрати, доводячи їх число до 600, автор чітко вказує, що всі вони були офіцерами царської армії. Однак на нашу думку, факти наведені В.Кучабським не є цілком достовірними, в них значні перебільшення та надмірна заполітизованість [8, с.152-153].

У будь-якому випадку перемога під Мотовилівкою остаточно розвіяла сумніви тих українців, які ще коливалися. На бік Директорії почали переходити урядові війська, зокрема корпус П.Болбочана та Сірожупанна дивізії. Однак вирішальним стало приєднання до повстання і включення до складу новоствореного “Осадного” корпусу 10-тисячної “Дніпровської дивізії” отамана Зеленого (Терпила). Її роль і значення у подальшому відзначають у своїх спогадах передусім керівники Січових Стрільців: Є.Коновалець та В.Кучабський.

Значення Січових Стрільців та їхніх перемог над урядовими загонами, піднесене у спогадах самих стрільців, спростовує О.Греков. Так, він наголошує, що Директорія і стрільці йшли в тилу повстанських отаманів і лише завдяки останнім змогли швидко захопити Київ [6]. Погоджується з ним у баченні повстання і В.Винниченко. Навіть після взяття Фастова, як він вказує, сил повстанців було недостатньо для походу на Київ. Тому наступ було призупинено, в очікуванні повстання по всій Україні [1, с.128-130].

Потрібно наголосити на тому, що перетворення повстання Директорії з військового заколоту на загальнодержавну справу відбулось настільки швидко, що навіть самі учасники Директорії не змогли охопити його масштабів. Так, В.Винниченко навіть не намагався дати якісь точні дані щодо кількості учасників повстання, охрестивши більшість з них терміном “петлюрівці”. Автор лише вказує, що нова влада так і не зуміла організувати постачання своєї армії [1, с.125]. Про те, що ні Головний отаман С.Петлюра, ні його урядовці не знали точної кількості учасників повстання у своїх мемуарах згадує і О.Назарук [12, с.97]. Про хаос і анархію в новій столиці Директорії - Фастові, пише у своїх спогадах і генерал М.Омелянович-Павленко, який саме в цей час їхав до Галичини на допомогу ЗУНР у війні з поляками. Основним його звинуваченням нової влади було породження розбрату між українцями, і особливо, відсутність порозуміння між галичанами та наддніпрянцями [13, с.110].

Мемуарні свідчення розповідають про перебіг повстання на регіональному рівні. Опис бойових дій на Волині ми бачимо у спогадах Д.Дорошенка. Він зазначає, що саме там швидко відбувся поділ повстанців на прихильників Директорії (воювали під жовто-блакитними прапорами) та радянської влади (під червоними прапорами). І хоча в них була спільна мета і спільний ворог, але цей факт, на думку автора, засвідчував нестабільність у повстанському таборі і його недовговічність [3, с.393]. Про антигетьманський рух на Катеринославщині залишив спогади Н.Махно, який критично ставився до самої Директорії, вважаючи, що її уряд буде захищати інтереси не трудящих мас, а буржуазії [14, с.301].

Однак не всі мемуаристи були схильні до розгляду дій повстанців як загальнонародного виступу. П.Скоропадський вважав, що до повстання долучилася переважна меншість українського селянства, передусім ті, в кого не було ніякої власності - бідняки. Схоже трактував статус повстанців і керівник Донського козацтва отаман П.Краснов. Він у своїх спогадах зазначав, що більшість українського суспільства дивилася на Петлюру та його прибічників, як на розбійників, а саме повстання не користувалось ніякою підтримкою [15, с.124]. Реакція гетьмана на повстання була досить прогнозованою, на що в мемуарах наголошують представники різних таборів. Особливий інтерес в цьому питанні становлять спогади лідерів протилежних сил -

В.Винниченка та П.Скоропадського. В.Винниченко вказує на страх російської буржуазії перед повстанцями, що особливо посилювався після поразки офіцерських загонів під Мотовилівкою. Отже діяльність гетьмана в цей час була вже цілковитою формою вираження інтересів російської буржуазної еліти, була спрямована на пошук всіх шляхів захисту, і передусім, через залучення німецької армії для придушення Директорії. З цією метою було сформульовано цілу доктрину залякування німецьких солдатів перешкодами, які нова влада створюватиме їх поверненню додому, адже петлюрівські “бандити” руйнуватимуть залізниці та нападатимуть на німецькі потяги [1, с.129]. Іншими заходами, здійсненими гетьманом, на думку В.Винниченка, стали всілякі спроби залучити на свій бік Антанту. І хоча йому вдалося створити негативний імідж Директорії за кордоном, передусім у французького посланника Еміля Енно, який отримав за це хабар в кілька десятків мільйонів карбованців, однак це не вплинуло на результати повстання [1, с.152].

Інакше трактував ці події П.Скоропадський. Він не стільки переймався зростанням сил повстанців чи першими перемогами Директорії, скільки “*полівінням*” Ради німецьких солдатських депутатів у Києві, що створювало додаткову загрозу через зміну ставлення німців до Директорії [5, с.307-309]. Згадує гетьман і про діяльність свого ставленика генерала Ф.Келлера, який, очоливши всі вірні режиму війська, відразу налаштував проти себе українське суспільство заявами про відновлення Російської імперії. Таким чином, генерал не тільки надав Директорії додаткових політичних прихильників, більше того, він підштовхнув до непокори тих національно свідомих українців, які на час виникнення Директорії цілком позитивно ставилися до діючого уряду. П.Скоропадський прямо не називає, але дає зрозуміти, що саме такі дії підштовхнули значну частину українських військових прийняти бік Директорії, по суті залишивши єдиною підтримкою гетьмана російські формування. Саме це, а також нездатність організації реального опору руху повстання, і змусило П.Скоропадського незабаром прийняти відставку цього воєначальника [5, с.318]. Ще раніше автор зазначав, що зростання антиукраїнських сил в Києві та регіонах було спричинено оприлюдненням його “*федеративної*” грамоти, після чого активізувалися всі проросійські кола, котрі відкрито стали демонструвати свою ненависть до всього українського [5, с.314]. Про активізацію антиукраїнських сил в цей період писав і головнокомандувач Добровольчою армією генерал А.Денікін. Він відзначив, що Київський Національний Центр у своєму зверненні до держав Антанти наголошував, що українці це не нація, а політична партія [9, с.340].

Таким чином, з вищезгаданих мемуарів ми можемо зробити досить об’єктивний висновок про реальний стан речей у антигетьманському таборі. Дійсно, піднесення проросійських сил, викликане “*федеративною*” грамотою, остаточно відштовхнуло від Гетьманату більшість свідомих українців, перетворивши його з національного, в “*окупаційний*” уряд, що спирався виключно на російських офіцерів та німецьку армію. Звідси і втрата гетьманських українських частин і відсутність реальної підтримки з боку Добровольчої армії, котра знаходилась досить далеко і сподівалася здійснити свої плани без участі гетьмана. До того ж озброєні офіцерські загоны після поразки під Мотовилівкою довели свою непридатність. Саме через це уряд П.Скоропадського в екстремому режимі спробував заручитися підтримкою зовнішніх сил, передусім німців та Антанти, щоб за їхньої допомоги зберегти владу. Це підтверджують і спогади полковника В.Хитрово, який служив у офіцерській дружині і згадував, що тільки німецька військова присутність стримувала рух петлюрівців на Київ [16, с.152-153]. Однак реальної сили, що могла б відстрочити падіння Гетьманату в Києві на той час

не було, а допомоги з регіонів даремно було чекати. Обороняти Київ від багатотисячної повстанської армії до приходу військ Антанти не було кому, що і пояснює замовчування П.Скоропадським настроїв у столиці в останні дні Української Держави. Фактично лише присутність в місті німецького гарнізону стримувала наступ “Осадного” корпусу Петлюри. Доля гетьманського режиму в Україні на середину грудня 1918 р. була вже вирішена остаточно.

-
1. Винниченко В. Відродження нації / В.Винниченко / репринтне відтворення видання 1920 р. - К.: Вид-во політичної літератури, 1990. - Ч.3. - 542 с.
  2. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921 / І.Мазепа. - Прага: Український Соціологічний Інститут, 1942. - Ч.2. - 232 с.
  3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920) / Д.Дорошенко. - К.: Темпора, 2007. - 632 с.
  4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії / М.Ковалевський. - Інсбрук: накладом М.Ковалевської, 1960. - 720 с.
  5. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 - грудень 1918 / П.Скоропадський. - К.-Філадельфія: Б.в., 1995. - 493 с.
  6. Греков А.П. Переговори украинской директории с французским командованием в Одессе в 1919 году (1918-1919 гг. на Украине) / А.П.Греков: [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://vijsko.milua.org/Grekiv.htm>.
  7. Андрієвський В. З минулого. Від гетьмана до Директорії. - Берлін, 1923. - У 2-х т. - Т.1, ч.1. - С.188-189.
  8. Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівського періоду / В.Кучабський // Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. - К.: Україна, 1992. - С.12-201.
  9. Деникин А. Очерки русской смуты: Вооруженные силы на юге России (октябрь 1918 - январь 1919) / А.Деникин. - Минск: Харвест, 2002. - 560 с.
  10. Могилянський Н. Трагедия Украины (из пережитого в Киеве в 1918 г.) / Н.Могилянський // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л.: Госиздат, 1930. - С.115-135.
  11. Гурко В. Политическое положение на Украине при Гетмане / В.Гурко // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л.: Госиздат, 1930. - С.212-221.
  12. Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції / О.Назарук. - Відень: Український прапор, 1920. - 344 с.
  13. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / М.Омелянович-Павленко. - К.: Темпора, 2007. - 608 с.
  14. Махно Н. Воспоминания / Н.Махно. - М.: Республика, 1992. - 334 с.
  15. Краснов П. Всевеликое войско Донское / П.Краснов // Белое дело. - Т.3. Дон и Добровольческая армия. - М.: Голос, 1992. - С.5-209.
  16. Хитрово В. Киевская эпопея 1918 года / В.Хитрово // Белое движение в России. - Т.5. 1918 год на Украине. - М.: ЗАО Изд. Центрполиграф, 2001. - С.142-157.

Пархоменко В.А. Становление Директории и антигетманское восстание (ноябрь-декабрь 1918 г.): по материалам мемуарных источников

В статье автор на материалах мемуаристики освещает становление Директории и антигетманское восстание в ноябре-декабре 1918 г. Анализирует факторы, которые привели к падению Гетманата.

Parkhomenko V.A. Formation of the Directory and antihetman revolt (November-December, 1918): on materials memoirs

In article the author on materials memoirs shines formation of the Directory and antihetman revolt in November-December, 1918. Analyzes factors which have led to falling of Getmanat.